

казни. Хоча в розпорядженні люстраторів були також письмові джерела, неабияке значення мали власні спостереження та спілкування з місцевим населенням. Іноді в описах, вказуючи джерело інформації, люстратори зауважували: “як повідомили деякі урядовці та люди старші, гідні довір’я” [9, 313–314].

Свідчення інформаторів подавалися люстраторам нерідко під присягою. Для прикладу, у люстрації 1570 р. зазначається, що в с. Кортелісі податок “скопчизна” описаний у замковому реєстрі, але “люди присягнули, що тієїскопчизни ніколи з них не брано, що теж і писар прибутків замкових присягою підтвердив”. Факти присяги свідків згадуються і в інших населених пунктах [11, 43–58].

Аналіз описів Ратненського староства XVI–XVIII ст. свідчить, що вони мають надзвичайно широкі інформативні можливості для дослідження історії селянства цього регіону. Це визначається великим обсягом соціально-економічної та історико-географічної інформації, яку вони містять. У них подано багато відомостей про соціальну структуру селянства, його категорії (кмети, загородники, коморники), чисельність, рівень забезпечення селян землею, розміри та види повинностей тощо. Хоч в описах вміщена переважно господарська та фіскальна інформація, нерідко трапляються, особливо в люстраціях, й інші відомості, що характеризують різноманітні аспекти життя селянства – свідчення про природні умови, військові спустошення, скарги населення на зловживання місцевої адміністрації тощо. Відтак описи є важливим матеріалом для вивчення економічного становища, правового статусу, ментальності селянства, особливостей господарського розвитку регіону, а також етнічного складу населення, демографічних проблем тощо.

1. Грушевський М.С. *Історія України-Руси*. – К.: Наук. думка, 1994. – Т. V.
2. Грушевський М.С. *Описи Ратненського староства з 1500–1512 рр.* // *Записки Наукового Товариства імені Шевченка*. – 1898. – Т. XXVI.
3. Денисюк В.Т., Денисюк І.О. *Ратнівщина*. – Луцьк, 1998.
4. Козій А.М. *Відробіткова рента в приватновласницьких маєтках Холмської землі в 1590–1700 рр.* // *З історії стародавності і середньовіччя*. – Львів, 1988. – Вип. 24.
5. Козій А.М. *Зміни в юридичному становищі селян Речі Посполитої в другій половині XVI–XVII ст. (на прикладах Холмської землі)* // *Проблеми слов’янознавства*. – 1982. – Вип. 26.
6. Козій А.М. *Фільварок і його місце у феодальному господарстві Холмищини в другій половині XVI–XVII ст.* // *Проблеми слов’янознавства*. – Львів, 1979. – Вип. 20.
7. Похилевич Д.Л. *Ломка аграрних отношений на Холмищине в XVI в.* // *Ученые записки института славяноведения*. – 1961. – Т. XXVII.
8. Lubomirski T. *Starostwo Rateckie. WyjŚitek z historii osad woioiskich w Polsce* // *Biblioteka Warszawska*. – 1885. – Т. 2.
9. *Архив Юго-западной России*. – К., 1890. – Ч. VII. – Т. II.
10. *Lustracja wojewystwa Ruskiego, Podolskiego i Bielskiego 1564–1565*. – Warszawa, 1992.
11. *Джерела до історії України-Руси*. – Львів, 1903. – Т. 7.
12. *Ірґдия dziejowe*. – Warszawa. – 1877. – Т. V.
13. *Lustracja wojewystwa Ruskiego 1661–1665*. – Wrociaw,

1976. – Cz. III.
14. *Archiwum Giwywny Akt Dawnych (дали – AGAD)*. – *Archiwum Skarbu Koronnego (дали – ASK)*. – *Dziai LVI*. – № R. 5.
15. AGAD. – ASK. – *Dziai LVI*. – № R. 5.
16. AGAD. – ASK. – *Dziai XLVI*. – № 131.
17. AGAD. – ASK. – *Dziai XLVI*. – № 132.
18. Sucheni-Grabowska A. *Pryby akcji dochodyw z dybr domeny krylewskiej w ъwiewle lustracji z lat 1615–1620 / Przegląd historyczny*. – 1967. – Т. LXVIII. – Zesz. 2.
19. *Люстрації королівщин українських земель XVI–XVIII ст.: Матеріали до реєстру рукописних та друкованих текстів*. – К., 1999.

В. В. Ластовський

ЗВИЧАЄВІ СТОСУНКИ МІЖ УКРАЇНСЬКИМ СЕЛЯНСТВОМ ТА ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ (КІН. XVII – XVIII СТ.) В ІСТОРІОГРАФІЇ

Православна церква в Україні до її остаточного перетворення на складову частину російського державного механізму мала низку своїх особливостей, що підкреслювали її своєрідність і самотність, безпосередній зв’язок з усіма верствами українського народу. Однією із цих особливостей було панування звичаю у церковно-соціальних відносинах, що найбільш яскраво виявлялося на рівні відносин між приходським (білим) духовенством і сільським населенням. Зрозуміло, що цей аспект історії православної церкви в Україні не міг оминати увагу істориків, оскільки він підкреслював своєрідність розвитку не лише українських церковних інституцій, але й українського суспільства в цілому. В історичній літературі досить багато уваги приділялося цим взаємовідносинам на основі звичаю, однак історіографічної оцінки розвитку цих поглядів донині зроблено не було, що визначає актуальність роботи.

Відомий представник німецької історичної школи права Г. Ф. Пухта (1798–1846) вважав, що “звичаєве право” виникає безпосередньо із “народного духу” і в цілому відображає свідомість народу [21, 27–28]. З огляду на це стає зрозумілим, яке значення набуває в історичній науці вивчення взаємовідносин у суспільстві, що базувалися саме на звичаї.

В Україні основним звичаєвим правом у стосунках церкви із суспільством було право на обрання (активне виборче право) вищого і нижчого православного духовенства представниками самого ж духовенства і представниками народу. Сучасник історик В. І. Ульяновський писав, що “виборна система в українській церкві мала забезпечувати її соборноправність, міцність і тісний зв’язок церковної організації з вірними, великий вплив духовенства на людність” [24, 142]. Дослідник насамперед вів мову про внутрішньо-церковне право, яким керується духовенство у своїх внутрішньостанових взаємовідносинах. Однак необхідно вивчати не лише вплив церкви на українське суспільство, але й зворотний процес, в основі якого лежало звичаєве право, сформоване соціальними потребами українського населення. Зрозуміло, що ці

взаємовпливи мали пристосовницький характер, що зумовлювалося необхідністю мирного співіснування церкви і селянства.

В історичній науці вже давно зверталася увага на цей аспект функціонування православної церкви в Україні. Так, ще в Є. Болховітінова (1767–1837) можна знайти інформацію про обрання на митрополічу кафедру в Києві Гедеона Святополк-Четвертинського у 1685 р., Варлаама Ясинського в 1690 р. та Іоасафа Кроковського в 1707 р. Стосовно останнього історик зазначає, що той “радою київського духовенства і чиновників малоросійських за древніми правами вільними голосами обраний” [4, 189]. Але тут дослідник зауважував існування виборного права лише стосовно вищого українського духовенства. Водночас слід зауважити, що на взаємовідносини між українським селянством та приходськими священиками увага почала звертатися істориками лише з 1860-х рр. Одним із перших цю проблему намагався дослідити Ю. М. Крижановський, який поставив питання про різні шляхи розвитку українського і російського священства: “...Тоді як північноруське духовенство рано, при самому майже утворенні московської держави, стало змінювати першопочатковий свій характер, духовенство південноруське ... зберігало свій давній устрій” [12, 392]. Тому для нього історія українського сільського духовенства і становить значний інтерес, оскільки в ній він убачав можливості виявлення характерних рис найдавніших форм його існування, чого не можна здійснити на прикладі Росії. Ю. М. Крижановський дійшов висновку, що шляхи зміни положення українського і російського духовенства були різними. Коли для останнього “цей перехід відбувся тихо і швидко” завдяки існуючим в Росії суспільним відносинам (відокремлення від народу, сильний розвиток чиновництва, пасивність народу у виборах і призначенні), то для першого “така переміна відбувалася повільно і з посиленою боротьбою”, тому що новий характер суспільних відносин вступав у протиріччя з попереднім [12, 394].

З огляду на це, дослідник вважав XVIII ст. своєрідною межею в історії розвитку сільського духовенства. До цього часу українське духовенство не існувало як “осібний стан”, виділений із середовища народу і відмінний від нього різними привілеями, а вже з XVIII ст. воно існує “окремо від народу”, оскільки проникнути в його середовище можна було лише шляхом довгого навчання і через подолання багатьох формальностей [12, 392–393]. Очевидно, учений помилявся, оскільки, згідно з документальним матеріалом навіть на початку XIX ст., завдяки збереженню звичаєвого виборного права, продовжував існувати тісний зв’язок між селом і церквою. Так, І. Левицький описував вибори священика на Правобережжі в селі Вільшане в 1820 р. сільською громадою [15, 85–87]. Окремі документи взагалі заперечують думку про окрему становість українського сільського духовенства саме на матеріалах Лівобережної України. Вважалося, що його життя “мало чим відрізнялося від життя сільського обивателя, простолюдина”, він був лише “старший між рівними”. Оскільки священик походив із того ж середовища й обирався сільською общиною, то й був він із нею безпосередньо пов’язаний “і так чи інакше залежав від неї” [29, 790].

Найбільше уваги на звичаєву сторону взаємовідносин церкви і суспільства в Україні звертали вже наприкінці XIX – на початку XX ст. Зумовлювалося це насамперед виявленням багатьох архівних документів, що засвідчували панування в них звичаю протягом усього XVIII ст., а також спричинювалося процесом остаточного утвердження української національної історіографії. Д. І. Дорошенко (1882–1951) зауважував: “80–90-ті роки – доба не лише видання великої сили нового матеріалу, але й детального розроблення окремих частин і періодів української історії, що уможливило спроби наукового синтезу цілого історичного процесу, які припадають вже на початок нового століття” [8, 153].

Слід зацентувати увагу на тій обставині, що до розгляду цього питання зверталися не лише українські історики, але й російські. Усі вчені дійшли до висновку про різні шляхи розвитку церковних інституцій і духовенства в Україні й Росії. У деяких публікаціях відзначався той факт, що російська вища влада (церковна і світська) в кін. XVII–у XVIII ст. деякий час змушена була миритися зі станом речей і навіть вказувала українській ієрархії на необхідність дотримання звичаю. Зокрема, один із дослідників підкреслював визнання патріархом Адріаном у 1699 р. права прихожан України на обрання священика, однак мотиви цього факту він не пояснював [7, 140]. Також І. В. Теліченко наводив указ Св. Синоду 1735 р., яким заборонялося київському митрополиту без згоди “старшин, власників і прихожан” присилати священиків і дияконів, хоча Рафаїл Заборовський намагався вибороти це право принаймні стосовно найкращих випускників Київської духовної академії [23, 268].

Відомий український історик О. І. Левицький (1848–1922) наголошував на тому, що для України є характерною виборність духовенства від приходського священика до митрополита і на цій основі існував його тісний зв’язок з іншими суспільними станами. У сільських громадах священиків обирали вільними голосами й укладали з ними “попередню угоду стосовно їхнього забезпечення і взагалі взаємовідносин”. Цей аспект історик тісно пов’язує зі своєю сучасністю: на його думку, саме тому “в нас в давнину і духовенство було діяльніше, і школи і шпиталі існували майже при кожній церкві, і суспільство інакше ставилося до церкви і духовенства, і не було чути нарікань на нього, якими так багатий наш час” [16, 654].

У 80-х рр. XIX ст. значну увагу звичаєвим стосункам між селянством і церквою приділяв інший відомий український історик І. В. Лучицький (1845–1918), праця якого кілька разів перевидавалася [10; 19, 72–77; 22, 115–124]. Дослідник наголошував на поширеності по всій території України звичаю виборів сільського духовенства громадами протягом усього XVIII ст., що точно фіксується дослідником за документами в межах 1712–1789 рр. На його думку, сама ж церква спиралася на виборне начало, оскільки вона була “вільною церквою, незалежною від зовнішньої влади”. При цьому право виборів було “настільки звичним явищем”, що спроби його скасовувати відмінити чи порушити викликали скарги й протести парафіян [22, 116]. Так само й І. В. Теліченко акцентував на силі звичаю в церковно-суспільних відносинах, яка була настільки вагомою, що

“священиків, призначених проти волі парафіян, останні не допускали до церков, не давали ні дому, ні землі, ні доходів і вони змушені були кидати свої парафії” [23, 268].

І. В. Лучицький досить детально розглянув природу й сутність звичаєвих відносин, що встановлювалися в процесі реалізації виборчого права на селі, причому не лише в Гетьманщині, але й в Правобережній Україні. На підставі виявлених документів дослідник помітив різницю, що фіксувалася в договорах сільських приходів із священиками, і звідси виводив свободу дій громади того чи іншого регіону в цьому питанні. Так, на Лівобережній Україні община була більш вільна, оскільки для неї не вимагалася згода влади чи дозвіл на складення договору; водночас на Правобережжі громада змушена була ще й запитувати дозволу на проведення виборів й укладення договору в господаря мастки, напр., на Чигиринщині [22, 120–121]. Історик вважає, що сам по собі договір мав силу й значення юридичного акту, оскільки був підставою для зміни парафіяльного священика за вимогою общини.

Висновки І. В. Лучицького знайшли своє підтвердження і в працях інших дослідників. Наприклад, О. І. Левицький, продовжуючи свої дослідження з історії православної церкви в Україні, окреслив різні шляхи розвитку виборного права, уточнив деякі особливості його існування: на Правобережжі це право практикувалося до поч. XIX ст. та належало громаді й власникові села, а в містах – громаді й магістрату; на Лівобережжі воно належало виключно парафіянам, а згода місцевої козацької старшини мала місце лише “у вигляді почесті”, хоча з часом остання могла здійснювати вже більший вплив на цей процес [17, 105–106].

В. Храчевич, дослідник історії Волині, у деяких своїх публікаціях звертав увагу на становище духовенства в цьому регіоні наприкінці XVIII ст., розширюючи територіальні й хронологічні межі вже наявної інформації про звичаєві основи взаємовідносин православної церкви і суспільства [25, 357–388; 26, 399–411, 78–97; 27, 270–273]. Як і інші історики, він також вважав виборність священиків “справою настільки природною”, що другого порядку й не могло існувати в уявленнях селянства; тому призначення на парафію навіть наприкінці 1790-х рр. могло відбутися не інакше, як із попередніх виборів громадою і схвалення вже після цього місцевим поміщиком. В. Храчевич був чи не єдиним дослідником, який зафіксував факт виборів благочинного духовенства за участю не лише священиків, але й дяків, зокрема в м. Ямполі [27, 271–273]. Відмічаючи безправність сільського духовенства на Волині, історик звертав увагу на складність у юридичному оформленні документації при зайнятті парафії, оскільки священик зобов’язаний був отримати велику кількість “презентальних паперів”: представлення благочинного чи духовного правління, засвідчене ним же прохання від парафіян схвалення свідочтва від різних осіб, свідочтва про освіту, рекомендацію чи згоду поміщика та ін. [25, 359]. При цьому остання із зазначених “презента” в 1794–1795 рр. вже втратила свою силу, хоча формально й вимагалася. Зрозуміло, що її значення було знівельоване внаслідок зміни політичної ситуації на Правобережжі, яке вже було приєднане до Росії. Дещо

іншу ситуацію з поданням документів на парафію окреслює О. І. Левицький. На Лівобережжі на виборах священика від міщанського стану необхідно було оформити виборчий акт від парафіян, отримати “презенти” від магістрату та духовного правління і все це подати до консисторії [17, 108–109].

Особливості розвитку звичаєвих відносин на Правобережжі й Лівобережжі між церквою та сільським населенням висвітлювалися і в інших працях [5, 60–62; 28, 292–398]. Так, звичаєві основи взаємовідносин українського духовенства із суспільством досліджували російські історики О. Востоков, О. Папков та ін.

Російський історик і археограф О. О. Востоков (1857–1891) вважав, що виборчий процес був “основою життя південно-руського народу. Вибирали всіх від гетьмана і митрополита до останнього сільського отамана і дячка”. Вивчаючи цей процес, історик звертав увагу на його юридичне оформлення в кожному конкретному випадку: “Про вибори складались пространні і короткі записи, в котрих нерідко зображувався і сам процес обрання з результатами його і підписами виборців” [6, 573]. Отже, що виборчий процес не мав хаотичного й неупорядкованого характеру.

Порівняльний аналіз уможливило визначення суттєвих відмінностей щодо співвідношення парафіяльного духовенства і суспільства в Україні та Росії, з’ясування специфіки правового оформлення (звичаєвого чи законодавчого) його стану. Так, І. Знаменський вважав, що в Росії біле священство цілком залежало від поміщиків [9, 168]. Більш пригнічене правове положення російського духовенства порівняно з українським спробував відтворити й відомий український історик О. Л. Лотоцький (1870 – 1939) [18, 1–40]. Вищий рівень останнього і значно поважніше ставлення до нього в суспільстві історик пояснював тісними соціальними зв’язками [18, 26, 35–38]. Саме ці обставини, а “також і виборна практика”, на його думку, зумовили пізніше правове оформлення, порівняно з Росією, українського парафіяльного духовенства в окрему станово-кастову верству.

О. О. Папков у своєму дослідженні звернув увагу на факт поступового занепаду парафіяльної церкви як в Україні, так і в Росії. Учений пояснював це неоднозначно: з одного боку, причиною вважав намагання ліквідувати будь-яку різницю між українською й російською церковними організаціями, а з іншого боку, підготовку і видання “невдалих законів”, де було випущено з уваги, що “духовно-моральні інтереси ніколи не можуть бути безкарно принесені в жертву інтересам матеріальним” і в результаті цього порушено суспільну рівновагу [20, 70–76].

На підтвердження теоретичних висновків історіографії дослідники опубліковують документальні свідчення. Так, акт від 21 червня 1713 р. дає інформацію про обрання парафіянами в селі Пустовийтівка на місце померлого священика дяка Василя, що відбувалося в присутності роменського протопопа Ф. Семіоновича та з участю старости, вїйта, ктитора [1, 11–12], що підтверджує участь у виборах духовенства, місцевої адміністрації і самих парафіян. Кожен із цих суб’єктів має активне (парафіяни, вїйт, ктитор) або пасивне (дяк) виборче

право; є і сторонній спостерігач за легітимністю процесу (роменський протопоп).

Окремі питання, що стосуються звичаєвих стосунків між церквою та селянством, висвітлюються в сучасній українській історіографії. Так, О. П. Крижанівський та С. М. Плохій, звертаючи увагу на цей аспект взаємовідносин, вважають, що на Гетьманщині й Слобожанщині виборче право було більш поширене, ніж на Правобережній Україні, “де у XVIII ст. парафіяни майже повсюдно втратили можливість обирати причетника”, оскільки там практикувалася торгівля парафіями [11, 135]. Але з цими твердженнями можна погодитися лише частково, тому що ця ситуація не була сталою ні територіально, ні хронологічно: ці слова можуть бути справедливими, наприклад, для 1750-х – першої половини 1760-х рр. або ж для середини 1780-х рр., але не для кінця 1760-х чи початку 1790-х рр., коли на Правобережжі йшов активний процес приєднання греко-католицьких парафій до православія. Водночас не можна не погодитися з тим, що вплив на призначення священника місцевий поміщик мав. Про це свідчать хоча б дослідження І. Лучицького, О. Левицького, В. Храєвича. Порушену проблематику висвітлено й у наших працях [13, 14–16; 14, 82–84]. Наукове зацікавлення викликає описаний відомим українським істориком В. Б. Антоновичем (1834 – 1908) епізод, що мав місце в 1785 р. у с. Бабичах Межирічського ключа, яке належало князю Ксаверію Любомирському. Там громада запросила на парафію Покровської церкви православного священника О. Андрієвського, а уніатська консисторія призначила свого ставленика. Історик зауважує: “...поміщик мав вирішальний голос у цьому питанні, оскільки на підставі його презентації міг утриматися на приході один з двох кандидатів”; і князь Кс. Любомирський фактично підтримав православного кандидата, оскільки, по-перше, заявив громаді, що залишиться той із них, до якого будуть “звертатися за виконанням треб” самі ж селяни, а по-друге, православному священнику видав презенту безкоштовно, тоді як з уніатського вимагав “досить високу плату” [2, 17–18; 3, 85–86].

Таким чином, слід зауважити, що в історіографії питання про виборче право на основі звичаєвих стосунків між православним духовенством і сільським населенням розглядалося досить детально наприкінці XIX – на початку XX ст. Фактично всі дослідники сходилися в думці про відповідність цього звичаю взагалі суспільно-державному розвитку України XVIII – XVIII ст. та про його зникнення внаслідок внутрішньої політики російської держави. Необхідно зауважити, що сучасна українська історична наука практично випустила з уваги цей аспект соціально-правових взаємовідносин.

1. Акт об избраніи сельскаго священника, 1713 г. // *Киевская старина*. – 1898. – №1.
2. Антонович В. Протоиерей Алексей Андріевский (Эпизод 1789 г.) // *Киевская старина*. – 1892. – №1.
3. Антонович В. Вольнская тревога 1789 г. – К., 1902.
4. Болховітінов С. Вибрані праці з історії Києва. – К., 1995.
5. Войтков А. Иов Базилевич, епископ Переяславский, и участие его в церковно-политической жизни Польской Украины (1771 – 1776). – К., 1903.
6. Востоков А. Акт избрания Варлаама Ясинского

- архимандритом киево-печерского монастыря // *Киевская старина*. – 1887. – №6/7.
7. Грамота патриарха Адриана киевскому митрополиту Варлааму Ясинскому (По жалобе киевского войта и мещан на незаконные некоторые распоряжения митрополита) // *Киевская старина*. – 1885. – №9.
8. Дорошенко Д.І. Огляд української історіографії. – К., 1996.
9. Знаменский И. Положение духовенства в царствование Екатерины II. – М., 1880.
10. И. Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.). – К., 1901.
11. Крижанівський О.П., Плохій С.М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.3. – К., 1994.
12. Крыжановский Е.М. Очерки быта южнорусского сельского духовенства в XVIII веке // *Собр. соч.* – Т.1. – К., 1890.
13. Ластовський В.В. Канонічне право: особливості еволюції в Україні в епоху феодалізму. – Черкаси, 2002.
14. Ластовський В.В. Православна церква у суспільно-політичному житті України XVIII ст. (Переяславсько-Бориспільська єпархія). – Черкаси, 2002.
15. Левицкий И. Старосветские батюшки и матушки (Повесть из быта украинского духовенства 20-х годов XIX ст.) // *Киевская старина*. – 1884. – №1.
16. Левицкий О.И. Основные черты внутреннего строя западно-русской церкви в XVI и XVII вв. // *Киевская старина*. – 1884. – №8.
17. Левицкий О. Кандидат на священство из «шкурников» // *Киевская старина*. – 1904. – №4.
18. Лотоцький О. Суспільне становище білого (світського) духовенства на Україні і Росії в XVIII в. // *Записки Наукового Товариства ім. Шевченка*. – Т.XXI. – 1898.
19. Лучицкий И. Малороссийская сельская община и сельское духовенство в XVIII в. // *Земский обзор*. – 1889. – №6.
20. Папков А.А. Упадок православного прихода (XVIII – XIX века). – М., 1899.
21. Пухта Г.Ф. Энциклопедия права. – Ярославль, 1872.
22. Рклицкий С., И.Л. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии (По поводу договорного акта 1789 г.) // *Киевская старина*. – 1901. – №1.
23. Теличенко И.В. Сословные нужды и желания малороссиян в эпоху екатерининской комиссии // *Киевская старина*. – 1890. – №11.
24. Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки в Україні. – Кн.1. – К., 1994.
25. Храєвич В. Помещики и духовенство в юго-западном крае в конце прошлого столетия (Бытовой очерк) // *Киевская старина*. – 1892. – №9.
26. Храєвич В. Некоторые черты из былой жизни духовенства юго-западного края // *Киевская старина*. – 1893. – №3; №4.
27. Храєвич В. Выборное начало в среде Вольнского духовенства в конце XVIII и начале XIX века // *Киевская старина*. – 1900. – №5.
28. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757-1770 г.). – К., 1907.
29. З. По пирятинскому уезду (Кое-что из прежней жизни левобережного священства) // *Киевская старина*. – 1887. – №4.